

Цельєв О. В.

ФОРМУВАННЯ ПРАВА В ЗАХІДНІЙ І СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ЗАГАЛЬНЕ І ВІДМІННЕ

Статтю присвячено аналізу чинників, які вплинули на формування правових інститутів Київської Русі у часи християнізації. Дослідження проводиться у порівняльному аспекті з аналогічними факторами, які сформували традицію права в Західній Європі, враховуючи вплив на цей процес Риму та Візантії.

Сучасні концепції права настільки звужені, що не дають змоги бачити не тільки право, а й історію. Сьогодні люди сприймають право переважно як масу законодавчих, адміністративних та інших правил і процедур. Погляд на історію, який супроводжує таке сприйняття права, обмежений порівняно недалеким минулим та певною країною. Сьогодні такий погляд на право перестає цікавити не тільки освічених людей, а й професійних учених-юристів.

Тому основним завданням цієї статті став пошук фактів та обставин, що свідчили б про зв'язок сучасного права України з правом країн як Східної, так і Західної Європи, але не в аспекті єдності-відмінності правових інститутів, а в ширшому розумінні єдності та відмінності джерел і чинників, які сформували традицію цього права та вплинули на його подальший розвиток.

Встановленню саме такого напрямку дослідження нас спонукала фундаментальна праця Г. Дж. Бермана «Західна традиція права: епоха формування», в якій на підставі дослідження великого масиву історичного матеріалу робиться висновок про вирішальну роль у формуванні західної традиції права саме християнської релігії, а точніше, церковних інститутів католицизму і, зокрема, канонічного права. Логічно постає запитання: а що вплинуло на формування східної традиції права, чи мало вплив на розвиток права в Київській Русі запровадження православ'я або інша релігія і чи правильно взагалі говорити, що існує якась відмінність східної традиції права, а якщо вона дійсно є, то чим і чому вона відрізняється від західної традиції права? Спробам відповісти на ці запитання й присвячено дану роботу.

Відразу слід зауважити, що поділ Європи на «Західну» та «Східну» досить умовний, в історію-

графії він вживається в різних значеннях і, залежно від контексту чи історичного періоду, в ту чи іншу частину Європи можуть потрапити різні країни. Для зручності нашого дослідження ми проводитимемо умовний розподіл Схід-Захід як розподіл між східною та західною християнськими церквами і, відповідно, народами та країнами, що опинилися під впливом тієї чи іншої церкви.

Звичайно, право почало формуватися задовго до виникнення християнства, і ще до виникнення християнства певні правові інститути досягали високого ступеня розвитку навіть у порівнянні з сучасністю. Але на час формування на території Європи перших східнослов'янських держав могутньої Римської імперії вже не існувало. Римське право серед народів тодішньої Європи залишилось у фрагментарному, вульгаризованому вигляді. І тільки на території Східної імперії, поїменованої Візантією, система римського права ще функціонувала, але вже не в тому вигляді, в якому її в VI ст. кодифікував Юстиніан.

Територію Європи на той час заселяли різні племена, зокрема франки і вестготи, бургунди і сакси, англійці і кельти, скоти і слов'яни, та багато інших. У період з VI по X ст. правові порядки всіх цих народів були дуже схожі. В основі цих порядків лежали звичаї та традиції племені, в історії цей час отримав назву періоду архаїчного права. Пам'ятками такого права є «Салічна правда» і «Закони Етельберта», а також написана значно пізніше «Руська правда». У звичаях народів, які тривалий час перебували під впливом Західної Римської імперії, залишились певні відлуння римського права, які можна побачити, наприклад, у «Вестготській правді» VII ст. Але для більшості племен, наприклад стародавніх германців чи слов'ян, право базувалося на вірі у войовничих богів і богів-заступників, на покло-

ніннях явищам природи, на вірності своєму роду чи племені. Хоча і на цій первинній стадії формування правової системи можна знайти цікаві відмінності, які без перебільшення мали концептуальний характер у майбутньому. Взяти хоча б принципи побудови громади на підставі кровного споріднення в племенах, що заселяли значну частину Західної Європи, які досить швидко розпадались через відокремлення інших родин, і стійкі територіальні громади у слов'ян, котрі проіснували до XIX, а в Росії - до XX ст. [1]. Були і свої особливості, зумовлені світоглядною позицією. Так, стародавні германці, а до них і античні народи, вірили в долю, але долю примхливу і ворожу. Ця віра з часом знайшла своє відображення в застосуванні божественного суду як головного засобу доказування майже до XIII ст. Це історично відомі випробування вогнем та водою, походження яких пов'язують зі зверненнями до богів вогню та води. Випробування ці повинні були визначити божественний вирок [2]. Іншими словами, германські племена вірили в долю як фатум. На противагу такому світогляду, відоме зауваження Прокопія Кесарійського (VI ст.) про слов'ян: «Долі вони не знають і взагалі не визнають, що вона стосовно до людей має якусь силу, і якщо їм загрожує нагла смерть, чи то хвороба, чи на війні чигає небезпека, вони дають обіцянку, якщо врятуються, принести жертву за свою душу; уникнувши смерті, вони приносять у жертву обіцяне і вважають, що спасіння куплено ціною жертви» [3]. Це вже інше ставлення до долі, долі-фортуни, яку можна умовити чи відкупитися від неї жертвою, молитвою чи поведінкою. Деякі автори знаходять паралелі в такій світоглядній позиції для ілюстрації відмінностей західної та східної християнської церкви.

Але на час поширення християнства в Європі в V-X ст., у тому числі й на заселених слов'янами землях, до розділу церков ще було далеко. Новітня релігія просувалась поступово з півдня на північ Європи, а потім на схід. Християнство давало народам Європи нові можливості, воно перекривало кордони роду і племені, розповсюджувало свою владу на інші племена і території. Християнство принесло позитивне ставлення до життя і смерті, показало вищу мету буття. Між іншим, уведення християнства супроводжувалось поширенням писемності, що в свою чергу спонукало до запису племінних звичаїв. Прикладом цього є так звані «варварські правди». В процесі запису звичаїв до них вно-

сились певні зміни, уточнення. А самим письмовим текстам надавалася сила святості за аналогією зі Святим Письмом. Звичайно, християнство впливало на існуюче звичаєве право, вносило до нього корективи, але ці зміни поки що не мали революційного характеру. Відповідні зміни в праві до XI ст. в західній частині Європи тільки готували цю революцію.

Що стосується її східної частини, то з часом назріли всі умови для прийняття нової релігії і Київською Руссю, яка вже на початку IX ст. об'єднала значну частину слов'янських племен і почала свій відлік часу як самостійне політичне утворення. І тут історія починає ставити свої запитання. Якщо для стародавніх германців, франків чи саксів альтернативи перед прийняттям християнства майже не існувало, то Київська Русь, з огляду на своє географічне положення, перебувала на роздоріжжі і під впливом щонайменше трьох панівних релігій свого часу. «Повість временних літ» розповідає про посольства до князя Володимира їдеїв з Хазарії, мусульман з Волзької Булгарії та християн з Риму із проханням замінити віру. Існує й досить цікава легенда про випробування запропонованих віросповідань та чинників, які спонукали Володимира прийняти християнство, і саме з Візантії. До середини XIX ст. візантійський шлях християнізації Русі не викликав заперечень. Але пізніші дослідження знаходять докази існування щонайменше трьох основних джерел проникнення християнства до Києва. Це - Рим, Болгарія та Візантія. Питання визначення шляху проникнення християнства і, відповідно, його прийняття не є просто цікавим з точки зору історії. У X ст. вже почали формуватись ті розбіжності в політичному та духовному житті між Римом і Константинополем, які неминуче вели до розриву і які згодом мали визначальний вплив на подальший розвиток Європи. Але, крім Риму і Константинополя, були й інші осередки християнства, які прямо чи опосередковано впливали на прийняття нової релігії, як-от Болгарське царство з його Охридським, західноболгарським архієпископством, що було певний час незалежним від Константинополя патріаршеством і мало свою церковну політику та традиції [4]. Були й інші східні, відносно незалежні від Константинополя патріаршества, наприклад Антіохійське. Так само й західна церква ще не повністю була асоційована з Римом. До кінця XI ст. великий вплив мала ірландсько-британська церква, а місіонерам з Ірландії деякі автори навіть завдячують занесенню на Русь

дзвонів, яких Візантія не знала [5]. Але всі ці суперечки навколо джерела хрещення мають під собою єдиний підтекст, а саме зміст віри, яку сприйняв Київ. Звичайно, вплив Риму тут безперечний; формально главою всієї християнської церкви на той час вважався Папа Римський, але Візантія тоді була найрозвинутішою в економічному і політичному плані країною, до того ж мала тісні стосунки з Києвом. Беззаперечним є й факт проникнення з Болгарії великої кількості церковної і світської літератури, частина якої формувалась під впливом просвітницької діяльності Кирила і Мефодія та їхніх учнів. Особливо велика кількість такої літератури разом зі служителями церкви потрапила до Київської Русі після падіння Болгарського царства в 1019 р. Факт хрещення Володимира в Корсуні (Херсонесі), який на той час теж мав свою, відмінну від Візантійської, церкву, також додає барв у різноманітну картину сприйняття і засвоєння християнства Києвом. Приклади всіх цих джерел можна знайти як у духовній, так і світській спадщині. Та попри ці та інші факти питання лишається відкритим: все-таки в якому вигляді як світоглядна концепція християнство зрештою закріпилась і почало розвиватись у Київській Русі?

У 1986 р. в Києві проходила міжнародна конференція, присвячена тисячоліттю хрещення Русі; багато доповідей було зроблено на висвітлення багатоманітності шляхів проникнення християнства як із Заходу, так і зі Сходу. Особливо цікавим для нас є дослідження професора Г. Д. Дьопмана (Німеччина), який на основі аналізу «Настанов» Володимира Мономаха висуває тезу про несприйняття в той час і навіть нерозуміння Києвом теоцентристських претензій як Риму, так і Константинополя.

Ідеальний портрет християнського володаря у руського князя мав суттєві відмінності від ідеалу володаря, ще у V-VI ст. сформованого в межах Римської імперії, що вже не існувала. Один із головних апологетів візантійського абсолютизму, Агапіт, стверджував, що «Бог не потребує людини, а імператор потребує тільки Бога». Для візантійського самодержавства характерним є сп'яніння владою заради влади. Ніхто не може обговорювати вчинки імператора [6].

Щось схоже з'явиться в російській публіцистиці у XVI ст. А поки що Володимир говорить не про права, а про обов'язки володаря, які полягають у турботі про бідних, знедолених тощо. Своєю заслугою він вважає те, що «тоже і худого смерда і убогие не дал есм сильним обідети».

Володар зобов'язав не дозволяти «пакості діяти отроком, ні своїм, ні чужим ні в селах, ні в житах» [7]. Такий підхід до ролі володаря притаманний ранній християнській традиції, заснованій на демократичних засадах. Ця традиція вже була забута і Римом, і Константинополем, але в общинному устрої Київської Русі знайшла благодатний ґрунт. Як точно зауважив відомий російський дослідник Стародавньої Русі Н. К. Нікольський, «ранішнє руське християнство було пронизане світлим і величним оптимізмом світової релігії» [8]. Іншими словами, Русь засвоювала найбільш демократичні форми християнства, які самі по собі зумовлювали широку віротерпимість, а відповідно — здатність зберегти культурне надбання язичеського минулого та збагатити його за рахунок зв'язків як із Заходом, так і зі Сходом, але не тільки Сходом Європи, а й тим Сходом, під яким ми розуміємо країни мусульманської та іншої релігій. Цей вплив ще вимагає свого дослідження з огляду навіть на той факт, що Великий князь київський в X і навіть в XI ст. мав східний титул хаган (каган), що рівноцінно західноєвропейському «імператор».

Але в будь-якому разі наприкінці X - на початку XI ст. у Візантії виникає ще одна, Київська, метрополія, очолювана візантійським митрополитом. Автокефалії, як у Болгарської церкви, Київ не спромігся набути.

В XI ст. у Київській Русі починає формуватися розмежування світських і духовних юрисдикцій на зразок існуючого аналогічного розмежування в інших країнах Європи з урахуванням безумовної підпорядкованості й залежності церкви від влади князя. Церковні суди почали вирішувати справи в сфері шлюбних відносин, взаємовідносин у родині, деякі спадкові справи і, звичайно, церковні конфлікти. Характерною рисою розмежування юрисдикцій світської (княжої, міської) і церковної стало закріплення кола справ і регулюючих норм для кожної з юрисдикцій у відповідних кодексах: у «Руській правді» і окремих записах права, яке продовжувало існувати у формі звичаю в статутах князів Володимира і Ярослава. Разом з тим, церква користувалась і допоміжними джерелами права, візантійськими юридичними кодексами і канонічними збірками: до XII - першої половини XIII ст. відносяться перші руські обробки візантійського номоканону (Ефремівська і Уварівська кормчі, Устюжський збірник), цим же часом датується і включення в статут Ярослава норм Прохірона [9].

Тим часом на територіях країн, які опинились

під впливом Римської церкви і безпосередньо в самій Римській церкві, почали відбуватись процеси, що згодом мали беззаперечно революційне значення. Одні з головних змін пов'язані з іменем папи Григорія, що увійшли в історію під назвою григоріанських реформ, або Папської революції. Не вдаючись у подробиці передумов цієї революції і хронологію перетворень, слід зазначити, що в кінцевому результаті реформи, оголошеної Григорієм VII у 1075 р., Римській церкві вдалось отримати незалежність від світської влади, церква стала юридичною особою, корпоративною спільністю, незалежною від королівської, феодалної та міської влади. Були сформовані автономні зводи нового канонічного права в церковній юрисдикції, і почали формуватись також автономні правові норми світської юрисдикції.

На хвилі Папської революції виникла не тільки нова система канонічного права - з нею почав формуватись клас професійних адвокатів і суддів, ієрархія судів, юридичні школи, юридичні трактати і концепція права як автономного інтегрованого, підвладного розвитку зводу правил та процедур [10]. Іншими словами, виникло право Нового часу.

Виникнення цього західного права Нового часу традиційно пов'язують із утворенням і діяльністю перших європейських університетів. У XI ст. право на Заході починає вивчатись і викладатись як окрема наука. Але яке право вивчалось? У цей час почала формуватись система новітнього права. Найцікавіше, що починає вивчатись право, майже забуте на території Західної Європи. В кінці XI ст. в одній з італійських бібліотек були знайдені рукописи, які відтворювали Дигести, великий збірник юридичних матеріалів, складений при римському імператорі Юстиніані близько 529 р., тобто п'ятьма століттями раніше.

Цей збірник римського права, складений у Константинополі, був повністю відмінний від народного права германських та інших племен, які заповнили територію Західної Римської імперії після її падіння в V ст. Ми вже говорили про те, що певні уривки римського права ще залишались у звичаєвому праві, в законодавчих актах церковної та світської влади, але в XI ст. це вже було зовсім інше право, суспільні відносини набули інших форм, а терміни зазнали іншого значення.

Вирішальне значення мав і той факт, що юристи, вивчаючи це віднайдене право, вважали, що це ще давніша цивілізація, яка залишилась жи-

вою як на Сході, так і на Заході. Вона залишилась живою в особливому значенні, в новій формі, як душа, що пережила тіло. Більше того, вони були впевнені, що імперія володіла універсальністю і постійністю. Вони сприймали право Юстиніана не як право, що застосовувалось у Візантії в 529 р., а як право, що застосовується завжди і всюди. Іншими словами, вони сприйняли право Юстиніана як істину так само, як сприймали на віру Біблію, твори Платона, а згодом Арістотеля [11].

За точним зауваженням Г. Дж. Бермана, для утворення західної традиції права були необхідні ще два інгредієнти. Перший - це метод аналізу і синтезу, застосований до стародавніх юридичних текстів, який пізніше отримав назву «схоластика». Другий інгредієнт - той контекст, у якому схоластичний метод був застосований до збірок римського права, а саме університет. Усі ці три елементи: відкриття юридичних документів Юстиніана, схоластичний метод їхнього аналізу і синтезу, викладання права в університетах Європи - і є те, що лежить в основі західної традиції права. Римське право дало всій Європі (не виключаючи Англію) більшу частину юридичного словникового запасу. Схоластичний метод залишився основним засобом юридичного мислення на Заході до сьогоднішнього дня, а університети зібрили разом дослідників права - викладачів і студентів - із всієї Європи, познайомили їх не тільки одне з одним, а й з викладачами та студентами інших наук, і зробили з них сословія, говорячи сучасною мовою, - професію [12].

Слід окремо пояснити, чому схоластиці відводиться така значна роль у формуванні західного права. В основу схоластичного мислення покладені вчення грецьких філософів Платона й Арістотеля про діалектику мислення, яка зумовлювала застосування законів логіки, методів дедуції та індукції, аналізу і синтезу тощо для вивчення наук. Саме така методологія була застосована для систематизації, класифікації й узагальнення різноманітних норм кодексу Юстиніана і пристосування його приписів до реальних потреб правового регулювання відносин, які вже зазнали значних змін. Зрештою, така діяльність із тлумачення, подолання суперечностей і прогалин, усвідомлення єдності всього суспільства і права привела до побудови підвалин науки про право.

В цей же час така методологія пошуку істини була притаманна й іншим наукам, у тому числі теології. Деякі дослідники припускають первинність виникнення саме науки теології і саме

канонічного права. Західні теологи кінця XI і XII ст. - Ансельм, Абельяр та інші піддавали прояви божественних таїнств систематичному, раціональному і навіть скептичному дослідженню. Докази будувались на спробах досягнути «тільки розумом» без допомоги віри не тільки існування Бога, а і його необхідність втілення у Хресті. Абельяр першим знайшов суперечності в Святому Письмі, зробивши перший крок до наукової критики Біблії. Аналогічним чином каноністи досліджували суперечності в канонах церкви. Виникло нове ставлення до священного. Було здійснено спробу вивчати Бога та його закони об'єктивно так само, як світське життя і світські закони, а, як наслідок, і закони природи.

Без сумніву, все вищенаведене мало революційне значення для подальшого розвитку правової системи Заходу. На Сході в ці ж самі часи відбувались інші процеси. Суперечності між Римом та Константинополем вилились в офіційний поділ християнської церкви в 1054 р. Звичайно, процеси відокремлення світської влади від духовної Візантію не зачепили та й не могли зачепити, оскільки були відсутні необхідні передумови. Співвідношення світської і духовної влади у Візантії отримало в істориків влучну назву цезарепапізму. Церква була повністю залежна від держави.

Але найбільші наслідки для розвитку права мало протистояння церковної політики Заходу і Сходу.

На противагу широкому застосуванню на Заході як у теології, так і в світських науках надбань грецьких філософів, у Візантії відбувається, як сьогодні можна було б сказати, «антифілософський процес». Собор, який відбувся у 1082 р. в Константинополі, засудив «латинський» вплив на релігію, а саме введення в християнську церкву «еллінських учень» про людські душі, небо, землю та інші створіння, оголошена анафема вченню про перевтілення людських душ у вченні про безсмертя. Засуджено грецьку філософію про безпочаткову матерію, про буття без початку (вчення Платона). Також засуджено всіх тих, хто не вірує серцем, а робить спроби довести віру за допомогою інших доказів. Анафема оголошена також тим, хто проходить еллінські вчення і вчиться не тільки заради вчення, а заради того, щоб учити потім марнотних думок інших. Собор засудив не яку-небудь окрему систему філософії, а всю філософію в цілому, якщо вона спирається на розум [13]. Звичайно, така заборона вже стосувалась і церковної, і світської політики Київської Русі й відповідно впливала на подальший розвиток права.

1. Введение христианства на Руси / Отв. ред. А. Д. Сухов.-М., 1987.-С. 35.
2. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования,- М.,1998.- С. 68.
3. Прокопий из Кесарии. Война с готами.- М.,1950.- С. 297.
4. Введение христианства на Руси / Отв. ред. А. Д. Сухов.-М., 1987.-С. 22.
5. Див.: Мурьянов М. В. «Звонят колокола вечныя в Великом Новгороде»: (славянские параллели) // Славянские страны и русская литература.- Л.,1973.- С. 240-242.
6. Введение христианства на Руси / Отв. ред. А. Д. Су-

- хов.- М., 1987.- С. 26.
7. Там само.- С. 26.
8. Там само.- С. 51.
9. Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI-XIV вв.- М.,1972.- С. 248-254, 257.
10. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования.- М.,1998.- С. 122.
11. Там само.- С. 126.
12. Там само.- С. 127.
13. Цит. за: Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии.- М, 1930.- С. 846-848.

O. Tselyev

FORMING OF LAW IN WESTERN AND EASTERN EUROPE: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

This article is dedicated to the analysis of preconditions, which influenced forming of legal institutes of Kyivska Rus at the time of christianizing. This research is made in comparative aspect with analogous factors, which formed legal tradition in Western Europe, taking into account influence of Rome and Byzantium on this process.